

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ – DISCUSSIONS

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ
alpehist@gmail.com*

ՀԱՅ ՑԵՂԱՆՈՒՆԸ

Վաղնջահայերի նույնացման և հայոց ազգաձագման վերաբերյալ ներկայումս շրջանառվում է մի քանի գիտական վարկած: Դրանք պատմական և լեզվաբանական մեկնաբանությունների, ենթադրությունների և վերակազմությունների համալիրներ են, որոնք կարող են միավորվել ըստ *հայ* ցեղանվան՝ Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում հին աղբյուրներից հայտնի ցեղատեղանունների հետ նույնացման տեսակետների: Ըստ տարբեր վարկածների, որպես ցեղանվան հիմք ներկայացվում են հին միջագետքյան աղբյուրների H.A.A, Կaa ձևերը, խեթերի՝ ծագումով նախախեթական Hatti ցեղանունը, խեթական աղբյուրների Hayasa երկրանունը, ուրարտական աղբյուրների Etiuni/ Etiuh'i երկրանունը¹:

Մյուս կողմից, էական է ոչ միայն ցեղանվան պատմականորեն ավանդված նախատիպը, այլև ստուգաբանությունը, այսինքն՝ թե ո՞ր լեզվից է ծագում և ի՞նչ է նշանակում այն: Եթե ցեղանունը լինի հայկական ծագման, ապա նրա առաջին իսկ հիշատակությունը կմատնանշի (վաղնջա)հայերենով խոսող հանրության գոյությունը տվյալ տարածքում և դարաշրջանում, իսկ եթե ոչ հայկական, փոխառված՝ ապա խնդիրը դժվարանում է: Ցեղանունը կարող էր փոխառված լինել և՛ մինչ այդ հիշատակությունը, և՛ դրանից հետո, այսինքն՝ միայն այդ տվյալով հնարավոր չի լինի նույնացնել հայախոս հանրությոը:

Ցեղանունները, ինչպես և հատուկ անունները, դժվար են ստուգաբանվում՝ անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք կարող են բացահայտել նրանց նախնական իմաստները: Այլ տվյալների բացակայության կամ չափազանց սակավաթիվ լինելու պայմաններում առասպելական

¹ Այս տեսակետները մանրամասն քննարկվում են մեր՝ հայ ժողովրդի ազգաձագման և ձևավորմանը նվիրված աշխատություններում, **Պետրոսյան Ա.**, 2006, 104, 117–118, 121–122, 131–132; **Պետրոսյան Ա.**, Vol. 16, 2007, 25–66; **Պետրոսյան Ա.**, 2009, 2/3–1, 66–102, խնդրի վերաբերյալ նախորդ աշխատությունների հղմամբ:

անվանադիր նախնիների բնութագրերն են, որ կարող են օգնել պարզելու նրանց անունների ստուգաբանությունը, որով և մենք մոտենում ենք ցեղանունների ստուգաբանությանը:

Ստորև ներկայացվում են *հայ* ցեղանվան համար առաջարկված գիտական ստուգաբանությունները:

1. Առաջին և առավել հայտնի ստուգաբանությունն առաջարկվել է XIX դ., որի համաձայն այն կապվում է հնդեվրոպական **poti-* «տեք, տանտեք, ամուսին» արմատին: Այդ մասին մանրամասն, նոր փաստարկներով, տես ստորև:

2. Լուկաս Պատրուբանին *հայ* ցեղանունը համադրել է *հայիս* «դիտել, նայել» որից՝ «հսկել» բառի հետ, իբրև «պահակ, պահապան»: Այս արմատին է հանգեցվում և Հայկ նահապետի անունը, *-կ* ածանցով: Ըստ հեղինակի, հնդկական առասպելաբանության մեջ էլ այդ արմատի զուգահեռ ձևը հանդես է գալիս որպես որոշ ասվածների՝ Ագնիի, Սավիտարի, Ինդրայի, Միտրայի և Վարունայի բնորոշիչ²: Աճառյանը և Ջահուկյանը առանց ստուգաբանության են թողնում *հայիս*-ը, իսկ ըստ Էդվարդ Ադայանի, այն կապված է հնդեվրոպական **pa-* (**paH-*) արմատի հետ, որը հնդեվրոպական լեզուներում հանդես է գալիս «պահել, պահպանել», և «հսկել, նայել, դիտել» իմաստներով³:

Գևորգ Ջահուկյանը Պատրուբանիից անկախ առաջարկել է փաստորեն միևնույն ստուգաբանությունը: Այն հիմնավորելու համար բերվում է Հերոդոտոսի մի տեղեկություն՝ ըստ որի հայերը բնորոշվում են որպես «շատ ոչխարներ ունեցող»⁴: Ըստ այդմ, *հայ* ցեղանունը կապվում է հնդեվրոպական **pōi-* /*pəi-* «արածացնել, պահել» արմատին: Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ *հայիս*-ը ծագում է հնդեվրոպական **p(e)Hi-* «հսկել» արմատից, ապա Ջահուկյանի և Պատրուբանիի ստուգաբանությունները համընկնում են⁵:

3. *Հայ* ձևը ծագում է խեթական *Hatti* անվանումից: Այն, հնդեվրոպական *-*i(y)o-* ածանցի հավելմամբ, հայերենին բնորոշ օրինաչափություններով, կարող էր դառնալ **հայո*, ապա՝ *հայ*, հմմտ. հնդեվրոպական **ph₂tēr* (> **h₁aw̥tēr*) > *հայր* անցումը: Վարկածն առաջադրել է Պետեր Ենսենը 1898-ին⁶ (նա ենթադրում էր, թե հայերենը խեթերենի հետնորդն է): Այն կրկնվել է Հրաչյա Աճառյանի, ապա Հակոբոս Տաշյանի կողմից⁷, որոնք հետագայում, խեթերենի՝ հայերենից շատ հեռու հնդեվրոպական լեզու լինելու հանգամանքը պարզվելուց և Հայաստանի վերաբերյալ աղբյուրների ու

² Patrubány L., № 5, 1896, 139–140.

³ Ադայան Է., 1974, 92–93:

⁴ Ջահուկյան Գ., 1987, 284–285:

⁵ Martirosyan H., 2010, 386–387.

⁶ Jensen P., 1998, 3–4. Ենսեն Պ., 1898, № 8, 227–228:

⁷ Աճառյան Հ., 1901, 235: Աճառյան Հ., հ. 1, 1940, 132: Տաշյան Հ., 1920, 36–37, 83:

հայասական վարկածի ի հայտ գալուց հետո հակվեցին վերջինիս կողմը⁸: Նրանցից տասնամյակներ անց այս վարկածի եռանդուն կողմնակիցն էր Իգոր Դյակոնովը, որը պաշտպանել է այն հայոց նախապատմությանը նվիրված իր մենագրության մեջ և բազում այլ աշխատություններում (նա ենթադրվում է, որ հայերի նախնիները փոխառել են ցեղանունը Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքի «ուշ խեթական» Մելիդ թագավորության ուրարտական Էփե անվանումից)⁹:

Դատի անվանումը ծագումով նախախեթական է և խեթերին է անցել Փոքր Ասիայի հին բնակիչներից, որոնց, ի տարբերություն խեթերի, րնդունված է անվանել խաթեր (ոչ ճշգրիտ տերմինով երբեմն կոչվում են նախախեթեր)¹⁰: Ընդ որում, անհասկանալի է, թե ինչու և *խատտի* (հմմտ. եգիպտ. Կտ, ուգարիտ. Կտ, եբր. Կտտ, հուն. Κήτειοι, Χετταῖοι), կամ ավելի ուշ ուրարտ. *խաթե* հնչողությունն ունեցած անվանումը հնագույն հայերենում պիտի փոխառվեր *խաթե/ի* ձևով: Ինչևէ, նշենք, որ Դատի երկրանունը գաղափարագրով ներկայացվել է KUR URUKU BABBAR-ti, պետության մայրաքաղաք Դատտա-ն՝ URUKU BABBAR-ša, այսինքն՝ շումերական KU BABBAR «արծաթ» գրությամբ, որից, ըստ այդմ, հնարավոր է կանխադրել Դատտ «արծաթ» բառը («սպիտակ», «արծաթագույն» քաղաքները հաճախ են հանդիպում տարբեր ավանդություններում, հմմտ. Ալբա Լոնգա, Բելգրադ, Բելգորոդ, Վիեննա և այլն)¹¹:

4. Որոշ ուսումնասիրողներ, սկսած Վլադիմիր Գեորգիևից, *հայ* ձևը կապում են Πάιονες ցեղի հետ (հայկական *p- > h- անցմամբ), որն, ի միջի այլոց, հիշվում է Տրոյայում հույների դեմ կռվողների թվում: Գեորգիևը, ելնելով պայոն/պեոնների տեղայնացումից, նրանց ցեղանունը բխեցնում է հնդեվրոպական *pow- «փոքր» արմատից՝ *pəwiyon- նախաձևից (պայոնները հիշվում են Տրոյայի՝ Փոքր Փոյոզիայի, իսկ մեկ այլ ցեղ՝ մեոնները՝ որոնց անվանումն էլ մեկնաբանվում է որպես *məiyon «մեծ», Մեծ Փոյոզիայի տարածքներում): Ենթադրվում է, որ պայոնների ցեղը կարող էր գաղթել Փոքր Ասիա և հիմք դրել Հայաստանին, որի տարածքների հետագա

⁸ Տաշյան Հ., 1934, 339–343: Աճառյան Հ., 2004, 25:

⁹ Дьяконов И. М., 1968, 234–236.

¹⁰ Նոր ժամանակներում գիտական գրականության մեջ մեզանում րնդունված այդ տերմինները վերցված են ռուսական ձևերից (хетты, хатты), որոնք ավելի ճշգրիտ են ու հաջող, քան եվրոպական լեզուներից վերցված *հիթիթներ*, *խաթեր* ձևերը (սեպագիր Կ-ի ճիշտ համարժեքը խ-ն է. -*իթ* վերջավորությունը գալիս է եբրայերենից, որը խառնվել է հունական -*իտ* ածանցի հետ): Ի միջի այլոց, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ խեթերը կոչվում են *քեստացի* (Մանդ. Ժ.15, 20 և այլուր):

¹¹ Դատի-ն հաղորդվել է նաև որպես URUGISPA-ti, այսինքն՝ երկրորդային կերպով իմաստավորվել արադերեն Դաթ էս «գալիսուն» (գաղափարագիր GISPA) բառով: Այս հարցերի շուրջը տե՛ս Tischler J., 1983, 222–224, 229: Հնդեվրոպական «սպիտակ» քաղաքների վերաբերյալ տե՛ս Петросян А.Е., 2002, 78–84.

«Փոքր Հայք» անվանումը հիշեցնում է ցեղանվան «փոքր» ենթադրյալ իմաստը¹²: Ջահուկյանը թեև լեզվաբանորեն անհավանական է համարում այս տեսակետը, բայց և այնպես հիշում է Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոցի» *հայ* «փոքր» բառը, որպես աջակցող մի կովան¹³: Օլեգ Տրուբաչովը նույնպես *հայ* ձևը կապում է պայոնների ցեղանվան հետ, բայց, Անտոն Մայերի հետևությանը, մեկնաբանելով այն որպես *pay(w)es «մարգագետնային (բնակիչներ)», նշելով, որ պատմականորեն լեռնցի հայերը, ի սկզբանե, այսպիսով, հարթավայրային մի ժողովուրդ պիտի լինեին¹⁴: Տրուբաչովը մերժում է *հայ* ցեղանվան կապը Խաթի կամ Խայասա ձևերի հետ, մինչդեռ Լեոնիդ Գինդինը, ելնելով պայոնների Տրուբաչովի մեկնաբանությունից, հավանական է համարում, որ նրանք մ.թ.ա. XV դ. անցել են Տրոյայով և հիմք դրել Հայասային¹⁵:

Այս տեսակետները, թեև չափազանց հետաքրքիր, բայց և այնպես, բավարար հիմնավոր չեն: Պայոնների՝ Գեորգիների կողմից կանխադրվող նախաձևից հայերենում չէր կարող առաջանալ *հայ* ձևը (*w-ի անկումը հայերենում անբացատրելի է): Տրուբաչովի ենթադրությունը ևս միայն տեսական է՝ բացի նույնիսկ լեզվական դժվարություններից, այն ոչ մի այլ հիմք չունի, քան հայերի բալկանյան ծագման տեսական դրույթը:

5. Մյուս կողմից, հայերեն *հայ* «փոքր» բառը, ակնհայտորեն, անբաժանելի է որպես «շուբարական» հիշվող նույնիմաստ *hayani*-ից¹⁶ (շուբարացիները Հայկական լեռանշխարհի հարավի մինչխուռական, հավանաբար Էթնիկապես ոչ միատարր բնակիչներն էին, որոնց անվանումը անցել էր խուռիներին): Այդ բառում հնարավոր է առանձնացնել -ni (խուռական ածանց ?) վերջավորությունը, որով այն կարող է ևս մի փաստարկ դառնալ Գեորգիների առաջադրածի նման մի վարկածի համար (Փոքր Հայք անվանումը *հայ* ցեղանվան հետ կապված լինելու առումով): Հետաքրքիր է, որ այս դեպքում վաղնջահայերենը պետք է թվագրվի Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակից, երբ շուբարացիները դուրս եկան պատմության ասպարեզից:

6. Ջահուկյանը, Հայասայի (*Hayasa*, Խայասա) վերաբերյալ իր առաջին աշխատանքներում, *հայ* ձևը համադրել է հնդեվրոպական *Hayos-, ժամանակակից ներկայացմամբ՝ *h₂ei-os- «մետաղ, հատկապես՝ պղինձ» (հնդիրանական լեզուներում՝ նաև «երկաթ») արմատի հետ: Ենթադրվում է նույն արմատից ծագած ածական՝ «ուժեղ, պինդ» իմաստով: Այդ դեպքում, Հայասա քաղաքանունը կարող է մեկնաբանվել որպես «մետաղահանքի

¹² Георгиев В. И., 171; Георгиев В. И., 1960, № 5, 39.

¹³ Ջահուկյան Գ., 283:

¹⁴ Трубачев О. Н., 2003, 162–163:

¹⁵ Гиндин И. П., 1993, 82–85.

¹⁶ *Hayani*-ի վերաբերյալ տե՛ս Gelb I., 1944, 16; Laroche E., 1976–77, 89. երկու բառերի կապի վերաբերյալ՝ Djahukian G. B., 1992, 29:

վայր»¹⁷: Այս մեկնաբանությունը զարգացվել է Հրաչ Մարտիրոսյանի կողմից: Վերջինս որպես փաստարկ ավելացնում է, որ պատմական Հայաստանի մերձակա տարածքներում են հին հունական աղբյուրները տեղայնացնում մետաղագործ խայտրների ցեղը, ապա նաև՝ արմենոխայտրներին, որոնք, այսպիսով, հայերի հետ կապված խայտր «մետաղագործներ» են¹⁸:

7. Նույն աշխատության մեջ Ջահուկյանը գրում է, որ եթե Հայաստանում ծագում է ցեղանունից, ապա այն հնարավոր է հանգեցնել հնդեվրոպական (H)ay- «հարձակվել, բռնել, գրավել» արմատին: Հնարավոր է, որ հայասերներից է ծագում ուրարտ իսու- «գրավել, նվաճել, առնանգել, տանել» բառը¹⁹:

8. Հնագույն սեպագիր աղբյուրներից հայտնի են *huy* ցեղանունը հիշեցնող որոշ անվանումներ: Վյաչեսլավ Իվանովը բերում է Էբլայի և Միջագետքի մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի արձանագրությունների *Ha-a* (հնարավոր ընթերցումն է *haya*) անվանաբանական տարրը²⁰: Այն հանդես է գալիս *Armi* և *Azi* անվանումների հետ, որը շեշտում է այդ կապը (հմմտ. Հայկական լեռնաշխարհի հին անվանաբանության *Arme* և *Azzi* ձևերը): Այս փաստերը, ըստ հեղինակի, հիմնավորում են հայերի ծագման հայաստանական վարկածը: Արտակ Մովսիսյանը սրանց ավելացնում է շումերական հնագույն աղբյուրների *HA.A*-ն (տարբերակ՝ *A.HA*), որը հայտնի է որպես Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհի հարավում տեղայնացվող Շուբուր կամ Շուբարի երկրի անվանումներից մեկը: Հայոց անվանադիր նախնի Հայկի անունը և կերպարը նա համադրում է աքադական, հնում՝ *Haya*, ավելի ուշ՝ *Ea* կոչվող աստծու հետ (իբրև աստծու որդի, նվագական *-hly* ածանցով)²¹, իսկ վերջինս պատկերվել է ուսերից դուրս եկող Եփրատ և Տիգրիս գետերով և, ուրեմն, կարող է տեղայնացվել նրանց ակունքներում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Իվանովի նշած անվանաբանական տարրերի նշանակությունն անհայտ է, իսկ նրանց կապը *huy* ցեղանվան հետ՝ շատ վարկածային, հենված միայն նման հնչողության վրա: Այսինքն՝ ստուգաբանության մասին խոսք չկա: Իսկ արադական *Haya* /*Խայա*/ դիցանունը մեկնաբանվում է սեմական *hyy* «կյանք» արմատով²²:

¹⁷ Джаукян Г. Б., 1964, 67.

¹⁸ Martirosyan H., 384.

¹⁹ Джаукян Г. Б., 67–68.

²⁰ Иванов В. В., 1983, № 4, 30–33. Иванов Б. Б., 1984, 67, 82–83, прим. 34. Иванов Б. Б., 1990, 187; Тамкредидзе Т. В., Иванов В. В., 1984, 913:

²¹ Մովսիսյան Ա., 2000, 36–37: Մովսիսյան Ա., 2013, 84–85, ծան. 8: Այս վարկածի վերաբերյալ տե՛ս Պետրոսյան Ա., 2003, № 2, 214–219: Պետրոսյան Ա., 2006, 91–92:

²² Դիցանվան այս ստուգաբանությունը տե՛ս Roberts J., 20: Այն հաստատվում է նոր փաստերով, որոնց և աստծու կերպարի վերաբերյալ տե՛ս Weeden M., 2009, № 39, 77–107; Archi A., 15–36.

9. Հայ ցեղանունը հնարավոր է հանգեցնել հնդեվրոպական *Hā(s)- «վառվել» արմատին²³: Հայկի վերաբերյալ որոշ ժողովրդական ավանդություններ կարծես ակնարկում են այս ստուգաբանությունը: Ըստ Խորենացու, Հայկը Բել-Նեբրովթի դիակը «պաճուճեալ դեղովք» հրամայում է տանել իր ոստանը՝ Հարք և թաղել «ի բարձրավանդակ տեղուջ»: Սա Նեմրուք (= Նեբրովթ) սարն է, Վանա լճի արևմտյան ափին, Հարքի հարավում, Մուշի դաշտի արևելքում: Իսկ ըստ ժողովրդական լեգենդի, Բելը մեծ զորքով կոխվ է եկել հայոց թագավորի վրա (թեև անունը չի հիշվում, բայց նա, ակնհայտորեն, Հայկն է): Սա սպանել է Բելին, հանել Նեմրուք սարի գագաթը և այնտեղ թոնիր շինելով մեջը կախել վառել է: Այլ տարբերակներում Նեմրուքը մեծ շինություն է կառուցում Նեմրուք սարի վրա և ապստամբում աստծու դեմ: Բայց կայծակներ են իջնում երկնքից, և Նեմրուքն իր շինությամբ հանդերձ գետնասույզ է լինում, իսկ տեղում լիճ է առաջանում²⁴: Այսպիսով, եթե Խորենացու հաղորդման մեջ Բելի մարմինը թաղվում է, ապա ժողովրդական ավանդության մեջ Բելը կայծակնահարվում և դիակիզվում է:

Ընդհանրապես, առասպելաբանության մեջ առաջին արքան, կամ առաջին մարդը, հաճախ կապված է կրակի և կրակարանի հետ: Հնդկական կրակի աստված Ագնիից է սերված համարվել մարդկությունը: Ագնիի մի անվանումն է Վիվասվատ, որը մարդկային ցեղի նախնին է, կրակի առաջին ստացողը և առաջին զոհ մատուցողը²⁵: Որոշ տեքստեր հիմք

²³ Petrosyan A. Y., 2002, 59–61; Петросян А. Е., 64–68. Այս առնչությամբ հմմտ. հնդեվրոպական *Hā- (*h₂eh_x- առաջ վերականգնվում էր որպես *ās-) «այրել, տաք լինել» արմատը, այդ ձևով պահպանված միայն պալայերենում՝ hā- «տաք լինել», ապա և տարբեր աճականներով ու ածանցներով՝ իւելթ. hāssa «օջախ, կրակի զոհասեղան», has(s)- «մոխիր», հայ. ազագիւ՝ «չորացնել», աճիւն՝ «մոխիր» և այլն: Այս համատեքստում հայ ցեղանվան համար հնարավոր է պատկերացնել *Hā-yo-, *Hā-s-iyo- և որոշ այլ նախաձևեր («այրող/այրված» և նման նշանակություններով): Հետաքրքիր է, որ հայ ցեղանվան հետ հաճախ կապված համարվող Hayasa-ի հարևան երկրամասը, կամ հենց ինքը Hayasa-ն, կոչվել է նաև Azzi, որը ևս կարելի է բխեցնել նույն արմատից (հմմտ. ազագիւ՝ < *h₂(H)s-gh-): Այս արմատի վերաբերյալ տե՛ս Mallory J. P., Adams D. Q., 1997, 32, 87. հմմտ. Lubotsky A., 98 (1985), № 1, 1–10; Martirosyan H., 8:

²⁴ Ղանալանյան Ա., 1969, 72–73: Կան և համանման մուսուլմանական առասպելներ, ծագած միևնույն հինարևելյան ակունքներից, տես օրինակ Мифы народов мира. 1982, т. 2, 219, 393: Ժորժ Դյումեզիլը Նեմրուքի լճի առաջացման լեգենդին համարյա նույնական մի լատինական առասպել է քննարկել հնդեվրոպական համատեքստում, տե՛ս Dumézil G., T. III, 1971, 67–68: Հեղինակի բերած զուգահեռները ցույց են տալիս Նեմրուքի հայկական լեգենդի հնդեվրոպական հիմքերը. մյուս կողմից, հայկական նյութն անբաժանելի է հին միջագետքյան իրողություններից (հմմտ. Բել, Նեբրովթ), այսինքն հայկական ավանդության մեջ իրար են միահյուսվել հնդեվրոպական, միջագետքյան, քրիստոնեական և իսլամական բաղադրիչներ, տե՛ս Петросян А. Е., 64–65, 81–82. Հարությունյան Ա., 2000, 225–230:

²⁵ Nagy G., 104, 110–111, 146 ff.

են տալիս Հայկի՝ հնդեվրոպական համատեքստում առավել մոտ հնդկական աստծուն՝ Ռուդրային նույնպես նույնացնել Ագնիին²⁶ (Ռուդրայի և Հայկի կապի մասին տե՛ս ստորև): Այս տվյալներն ուղղակի նույնական են Բելի դեմ կովոդ հայոց թագավորի, այսինքն՝ Հայկի, հայոց առաջին նախնու լեգենդին, որը թոնրի կրակում այրելով Բելին, կատարում է հայոց առաջին գոհաբերությունը:

* * *

Ինչպես ասվեց, արդեն XIX դ. *հայ* ցեղանունը հանգեցվել է հնդեվրոպական **poti-* «տեք, տանտեք, ամուսին» արմատին²⁷: XIX դ. և XX դ. սկզբին այս ստուգաբանության համար ներկայացվող փաստարկները միանգամայն գիտական էին այն ժամանակների, բայց ոչ բավարար ներկայի համար²⁸: 1986-ից ի վեր մենք տարբեր աշխատություններում, նորանոր փաստարկներով փորձել ենք հիմնավորել Հայկ և *հայ* անվանումների այս ստուգաբանությունը²⁹: Ի միջի այլոց, Գնորգ Ջահուկյանը նույնպես, թեև առանց փաստարկների, սկսած 1987-ից պաշտպանում է այդ ստուգաբանությունը, ինչը վերացնում է այն հատուկ լեզվաբանորեն հիմնավոր-

²⁶ Մի շարք հիմներում Ռուդրան հանդես է գալիս որպես Ագնիի *ugra* «սաքսափելի, դժնյա» ձևը, որը երկնքում այրվում է «հազար արևների նման». դիակիզման ծեսի ժամանակ ոգեկոչվող Ագնին էլ հավանաբար Ռուդրայի մի դրսևորումն է, տե՛ս **Kershaw K.**, 2001, 100, n. 61, 221, n. 26.

²⁷ Մեզանում այդ ստուգաբանության պատմությունը, ցավոք, ճշգրիտ չի ներկայացվել: Գ. Ջահուկյանը որպես հեղինակներ հիշում է Շպիգելին և Կիպերտին, տե՛ս *Джаукян Г.Б.*, 63; **Ջահուկյան Գ.**, 284: Իրականում ստուգաբանության հեղինակն է Ֆրիդրիխ Մյուլլերը: Այն ներկայացնում են Հայնրիխ Կիպերտը (հղելով Մյուլլերին) և Ֆրիդրիխ Շպիգելը (հղելով Մյուլլերին և Կիպերտին), տե՛ս **Kiepert H.**, 1869, 236, Anm. 2; **Spiegel F.**, B. 1, 1871, 732, Anm. 2: Մենք երախտապարտ ենք նյույորքբաբնակ Ռոբերտ Պետրոսյանին այս աշխատությունների թվայնացված տարբերակները մեզ տրամադրելու համար:

²⁸ Հայկ նախապետի անվան մեջ վերջին կ-ն համարվում է նվազական ածանց, նրա բնակեցրած երկիրը՝ Հարք, մեկնաբանվում իբրև «Հայրեր», ըստ Խորենացու (դա, հնարավոր է, որ «ժողովրդական ստուգաբանություն» է, տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, հ. Ը, 1986, 148), և *հայր-հայ* հարաբերությունը հավասարեցվում է հին *patr-pati* հարաբերությանը (սա էլ թերի և սխալ վերակազմություն է), որտեղից *հայ* = «տեք» (սանսկրիտ *pati*), տե՛ս **Kiepert H.**, Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս **Dolens N.**, **Khatch A.**, 1907, 13. **Խաչատրյան Ա.**, 1933, 41–42: Ըստ վերջին հեղինակների, հայերը, անցնելով Հայկական լեռնաշխարհ և տիրելով «տեղաբնիկ» ուրարտացիներին, սկսել են կոչվել «տեք» ի հակադրություն պարսկական տեղացիների: Որպես օրինակ բերվում էր հին հնդկական նմանատիպ ինքնանունը՝ *arya* «տեք», հակադրված ստրկացված տեղաբնիկներին: Այս մոտեցումը բնորոշ էր հնդեվրոպաբանության սկզբնական, «արիական» էտապին: Ինչպես կտեսնենք, *հայ* «տեք, ամուսին» ցեղանունը հասարակության սոցիալական կառուցվածքի տերմին է:

²⁹ **Պետրոսյան Ա.**, 1986, 94–95; **Петросян А.Е.**, 64, 173; **Petrosyan A.Y.**, 58, 61, 161; **Petrosyan A.Y.**, Vol. 37, 2009, 155–163; **Petrosyan A.Y.**, 2013, 153–160:

րելու անհրաժեշտությունը³⁰: Ստորն ներկայացվում են մեր փաստարկները:

ա) Որոշ բարբառներում *հայ* բառը հանդես է գալիս որպես մեծահասակ կանանց կողմից ամուսնուն տրվող անվանում՝ «ամուսին», «տանտեր, րնտանիքի զուխ» իմաստով (հմմտ. «ամուսին» իմաստով օգտագործվող *զլխավոր, զլխատեր, մեր հայր* ձևերը)³¹: Հայ ձևի հոգնակի սեռական *հայոց* ձևը հիմք է տալիս կարծելու, որ մինչև հայերենում վերջին ձայնավորի անկումը, որը տեղի է ունեցել մեր թվականության առաջին դարերում, այն հնչել է **հայո*: Այդ բառը, մեծ հավանականությամբ, կարող է ծագեցվել հնդեվրոպական **potiyo-* ածանցյալ ձևից (> **hawpohn* - > **hawn* - > *հայ* ձանապարհով):

բ) Մյուս կողմից, ինչպես և այլ ժողովուրդների մոտ, *հայ* ցեղանունը գործածվում է նաև «մարդ» և «հարազատ» իմաստով, ի հակադրություն օտարի³²: Որոշ տեսական հավանականություն կա, որ «ամուսին, տանտեր» իմաստը զարգանալով «մարդ» իմաստից: Այստեղ է, որ օգնության է գալիս Հայկի կերպարի քննությունը: Հայկը մի հսկայական, երեք հարյուր տղամարդ ընդգրկող նահապետական գերդաստանի նահապետն է: Ըստ այդմ, նրա անունը նույնպես կարող է հանգել **poti-*ին, հնդեվրոպական **ko-*-ն ածանցով, որը բաղադրվել է իրանական ծագման նվազական-քնքշական *-hē* ածանցի հետ՝ Հայկն (Հայկի անունով կոչվող Օրիոն համաստեղության անվանումն է), *Հայ-hē* > *Հայկ* (նվազական ածանցի նման կիրառության համար համար հմմտ. Աստղիկ դիցանունը և Հայկի որդու՝ նույնատիպ ածանցով կազմված Արամանեակ/ Արմենակ անունը)³³: Հայկի մշտական *նահապետ* կոչման երկրորդ մասը ևս հանգում է **poti-*ին:

գ) Հին հնդեվրոպական համայնքը կազմակերպված էր հայրիշխանական մեծ ընտանիքների ձևով, նահապետի՝ ընտանիքի հոր զլխավորությամբ: Տան, ընտանիքի նահապետը կոչվում էր **pot(i)-* «տեր, ամուսին» արմատով՝ **dems-pot-* «տան տեր», **wik-pot-* «կլանի առաջնորդ (տեր)»³⁴: Հայկական նահապետական ընտանիքը, որը պահպանվել էր մինչև XVIII-XIX դդ., սովորաբար կոչվել է *ազգ*: Այն ընտանեկան մի խումբ էր, որը ներառում էր մի քանի՝ սովորաբար վեց-յոթ, հազվադեպ՝ ութ սերունդների ընտանիքներ, վայրընթաց և կողմնային ճյուղերով, ծագած

³⁰ Джаукян Г. Б., 1988, № 1, 68; Djahukian G., 1990, 26: Ջահուկյան Գ., 1992, № 1, 18:

³¹ Հայ բառի այս իմաստի վերաբերյալ տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. հ. 3, 1974, 280: Աղայան Է., հ. 1, 1976, 810: Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. հ. 3, 2004, 238 (տերմինն իր տարբերակներով գրանցված է Շամախու, Ղարաբաղի, Խոյի, Մարաղայի, Սասունի, Կարինի բարբառներում): Այս մասին մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Հ., 2003, 1, 19:

³² Ջահուկյան Գ., 281:

³³ Ջահուկյան Գ., 238:

³⁴ Бенвенист Э., 1995, 75–76, 144.

մեկ նախահորից: Ազգը կոչվում էր այդ նախահոր՝ նահապետի անունով³⁵:

Ըստ ազգածին ավանդության, Հայկը նահապետը զալիս է Հայաստան իր նահապետական ընտանիքով՝ որդիներով, դուստրերով, որդիների որդիներով, ու հարած մարդկանցով, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի: Դա հայոց ավանդական ընտանիքի հնագույն՝ առասպելական նախատիպն է: Նահապետի անունով *հայ* է կոչվել նրա սկզբնական ազգ-ընտանիքը, ապա՝ դրանից սերված ազգ-ժողովուրդը: Հայ ազգը, այսինքն՝ Հայկի ժողովուրդը ընկալվել է որպես Հայկի նախնական՝ առասպելական ընտանիքի ժառանգորդը:

դ) Հնդեվրոպական հասարակության մեջ տղա երեխան սկզբից մտնում էր «(զինված) պատանու» կատեգորիան, որպես չամուսնացած և ունեցվածք չունեցող պատանեկան ռազմի խմբի անդամ: Հետո, մոտավորապես քսան տարեկանում, նա դառնում էր ցեղի լիիրավ անդամ՝ հասուն այր-ռազմիկ (*wiHro- կամ *h₂ner- «այր»)³⁶: Հասուն այրերը կազմում էին գիտության մեջ *Mōnnerbund* կամ *comitatus* կոչվող իսկական ռազմիկների խումբը, որը ղեկավարվում էր հատուկ ռազմական առաջնորդի կամ ցեղապետի կողմից: Հայկի գորքը Բելի դեմ ճակատամարտում՝ նրա հասուն հետնորդների արական կեսը, պետք է դիտվի որպես հայոց հնագույն *Mōnnerbund*-ը: Հատկանշական է, որ Խորենացու մոտ Հայկը և նրա ժառանգները հիշվում են որպես «ազգածին» և «զորավոր» այրեր (< *h₂ner-):

Հայկի անունով, ինչպես ասվեց, Հայկն է կոչվում Օրիոն համաստեղությունը³⁷: Այս համաստեղությունը Հայկի լավագույն հնդեվրոպական զուգահեռն է հնդկական ռազմիկ և որսորդ աստված Rudra-ն, իր անունով կոչվող իր որդիների՝ ռուդրաների *Mōnnerbund*-ի հայրն ու առաջնորդը (հմմտ. Հայկ և հայեր)³⁸: Հին հնդկական ավանդույթում Օրիոն համաստեղությունն անձնավորվում է որպես արարիչ աստված Prajāpati, որին նետահարում է Ռուդրան «եռամաս նետով» (*iṣ us trikāṇḍa*, հավանաբար, Օրիոնի զոտու երեք աստղերն են)³⁹, ինչպես Հայկն է նետահարում Բելին *երեքթնեան* «եռաթև» նետով (Խորենացի, Ա.Ժա): Ռուդրայի բնութագրական մակդիրների (*ganapati*, *vrātapati*, *bhūtapati*, *paśupati*, *gṛ hapati*, *sthapati*, *sabhapati*), ինչպես և Պրաջապատի անվան երկրորդ մասերը հանգում են հնդեվրոպական **poti*-ին:

ե) Արդեն շումերական ժամանակներից հին Միջագետքում հայտնի էր ընդարձակ ընտանեկան համայնքը՝ նահապետական ընտանիքը, որը

³⁵ Карапетян Э. Т., 1966, 25.

³⁶ Mallory J. P., Adams D. Q., 6–7; 531, 632–633.

³⁷ Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի. հ. 2, 1981, 31. Ալիշան Ղ., 1895, 119:

³⁸ Ռուդրայի վերաբերյալ, որպես *Mōnnerbund*-ի աստված, Kershaw K., 182, 210–239.

³⁹ Allen R. H., 1963, 309–310; Forssman B., 1968, № 82, 58.

միավորում էր հոր կողմից ընդհանուր ծագմամբ, հողատիրության և միասնական տնտեսական կյանքով ապրող մեկից ավել ընտանեկան-ամուսնական բջիջներ: Աքադերենում ընտանիքի նահապետը կոչվել է *bēlu* (սեմական *b'li* «տեր» արմատից): Այդպես են կոչվել նաև իշխանավորները, արքաները⁴⁰: Այդ բառն օգտագործվել է որպես մեծ աստվածների մակդիր կամ անուն (հատկապես Բաբելոնի մեծ աստված Բել-Մարդուկի համար): Հենց այդ աստվածն է, որ առասպելում հանդես է գալիս որպես Հայկի հակառակորդ, ընդ որում, Բելը գործառույթներով նույնական է Հայկին, նույն կերպարի բացասական «հայելային անդրադարձը»⁴¹: Հատկանշական է, որ Հայկը սպանում է Բելին նետով՝ այնպես, ինչպես բաբելոնյան տիեզերածնության առասպելում Բել-Մարդուկն է սպանում իր հակառակորդ Տիամատին: Այսինքն՝ Հայկը հայկական առասպելում ունի այն դերը, ինչ բաբելականում Բել-Մարդուկը: Այսպիսով, Հայկի անունը և կերպարը համապատասխանում են նրա հակառակորդի՝ Բելի անվանը և կերպարին:

զ) Առավել հետաքրքիր է խուռիական նյութը, հայտնի հատկապես Առապխայից (Հայկական լեռնաշխարհի հարավում), մանավանդ, որ նույն սոցիալական պատկերը, կարծում են, բնորոշ է եղել մ.թ.ա. II հազարամյակի ողջ Առաջավոր Արևելքին: Խուռիական հողագործ բնակչությունը ապրում էր ընդարձակ ընտանեկան համայնքներով, որոնք, ըստ աքադերեն աղբյուրների, կոչվում էին *bītu* «տուն», *ḥnuqihum*՝ *dimtu* բառացի՝ «աշտարակ»՝ «ամրացված տարածք, շրջան» իմաստով, իսկ համայնքների ղեկավարը՝ *bēl dimti*⁴² «աշտարակի տեր» (տները, հավանաբար, աշտարակաձև էին): Ընդարձակ ընտանիքի նահապետը խուռիերեն կոչվում էր *ewri* «տեր», որը հետագայում ձեռք է բերել նաև «արքա» նշանակությունը (սրան ուրարտերենում համապատասխանում է նույնական *ewri* «տեր»): Ընտանիքներն ունեին իրենց ամբողջական հողային ֆոնդը՝ *ewru* (աքադական հաղորդմամբ՝ *ebiru*, *eburu*), որը գտնվում էր *ewri*-ի տիրապետության տակ: Որոշ առավել թույլ ընտանեկան խմբեր կարող էին իրենց հպատակությունը հայտնել հարնան առավել ուժեղ ընտանիքի *ewri*-ին: Այսպիսի ընտանիքների խումբը կարող էր ձևավորել նոր միավորում՝ *qyru*, որը, կամ որոնց միավորումը, իր հերթին, կարող էր աճելով վերածվել քաղաքի կամ քաղաք-պետության⁴³:

Խուռիական նահապետական ընտանիքի պատկերը միանգամայն համապատասխանում է Հայկի ընտանիքին: Այսպես, Հայկի անունը, ինչ-

⁴⁰ Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 2. Chicago-Glückstadt, 1965, 192 ff.

⁴¹ Ahyan S., 1982, № CIC-3, 270–271; Petrosyan A. Y., 160.

⁴² Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 3, 1959, 144, 147.

⁴³ Дьяконов И. М., 1968, 60–64. Ewri և ew(u)ru բառերը քիսեցվում են միևնույն արմատից, որպես, համապատասխանաբար, «տեր» և «տիրապետություն» (Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 4, 1958, 415; Laroche E., 85–87):

պես տեսանք, նշանակում է «տեր, նահապետ», նա ինքր հայոց նախնական, առասպելական ընտանիքի նահապետն է (**poti-*): Հայկի հետևորդները, ինչպես և նրա տիրապետության տակ եղած երկիրը կոչվում են Հայք («հայեր, Հայաստան»), Հայկի հետ նույնարմատ անվանումով՝ ինչը համապատասխանում է խուռիական *ewri* «տեր, նահապետ» և *ewru* «նահապետի հողային ժառանգական տիրապետություն» տերմինների հարաբերությանը: Հայկին և նրա ժառանգներին իրենց հպատակությունն են հայտնում տեղական ավելի թույլ կազմակերպված բնակիչները (Խորենացի Ա. Ժ, ԺԲ). Հայկի սերունդները, բազմանալով և միավորվելով, սկիզբ են դնում Հայք պետությանը:

Է) Բաբելոնից Հայաստան անցնելու ճանապարհին Հայկը սկզբից հանգրվանում է մի լեռան մոտ, որը հետագայում թողնում է իր թոռ Կադմոսին: Հայկի այս առաջին հանգրվանը հայկական աղբյուրների Կադմեաց տունն է (ասորեստանյան աղբյուրների *Kadmuḫi* / *Katmuḫu* երկիրը)⁴⁴, իսկ լեռը՝ Կորդվաց լեռը (ասուր. Նիբուր, հայ. Կորդվաց Արարատ, թուրք. Ջուդի դաղ): Մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում այստեղի *Kummeu* / *Qumenu* երկիրը խուռա-ուրարտական ամպրոպի / փոթորկի աստված Թեշուր / Թեշեբայի պաշտամունքի կենտրոնն էր: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայկը անդրադարձն է հայոց հին ամպրոպի աստծու, որը նույնացվել է Թեշուրի հետ⁴⁵: Այդ են վկայում նաև անվանական և տերմինաբանական ուղղակի համընկումները: Այսպես, խուռիական դիցաբանության մեջ *ewri* «տեր» հիմնականում Թեշուրի կոչումն է (երբեմն կիրառվել է նաև այլ մեծ աստվածների համար)⁴⁶, միանգամայն համապատասխան Հայկի անվան ստուգաբանությանը **poti-*-ից: Հայկի երկրորդ որդի Խոռը անունով նույնական է Թեշուրի կառքի երկրորդ ցլիկին՝ Խորի-ին (կարդալ՝ Խոռը) և, ակնհայտորեն, խուռիների էպոնիմն է: Ըստ այդմ, խուռիների էպոնիմը հայոց առասպելում առնչվել է Հայկի, իսկ խուռիականում՝ Թեշուրի առասպելներին⁴⁷: Խորենացին Հայկի ընտանիքը կոչում է *աղի* տերմինով, որը, հավանաբար, խուռիական փոխառություն է⁴⁸:

* * *

Բերված հնդեվրոպական և հինարևելյան զուգահեռները կասկած չեն թողնում, որ Հայկի անունը և, համապատասխանաբար, *հայ* ցեղանունը, ծագում են հնդեվրոպական **poti-*-ից (**potiyo-* > **hawp̥h-* > **hawp-* > *haw* հավանական ճանապարհով): Նշված մյուս ստուգաբանությունների մեծ մասը մտահայեցողական են, ցեղանունը ինչ-որ պատմական կամ լեզվական

⁴⁴ Postgate J. N., 1980, 487–488:

⁴⁵ Հմայակյան Մ., 1992, № 1, 125–132: Petrosyan A. Y., 160–161:

⁴⁶ Laroche E., 86.

⁴⁷ Պետրոսյան Մ., 63, 88:

⁴⁸ Дьяконов И. М., 68, 77, прим. 7. Martirosyan H., 25–26.

ենթադրյալ նախատիպերի հանգեցնելու փորձեր, թեև հնարավոր է, որ ցեղանունը *հայ-ն* վերածվելուց հետո երկրորդային կերպով իմաստավորվեր նաև այլ, *հայ-*ին համահունչ արմատներով, այսինքն, տեղի ունենար մի քանի հիմքերի բաղադրություն: Հայտնի է, որ վերջին վանկի անկումը հայերենում տեղի է ունեցել մ.թ. առաջին դարերում, այսինքն, մինչ այդ, *հայ* ցեղանունը հնչել է *հայռ*: Սեպագրում **հայռ-*ն կարող էր հաղորդվել որպես *ayru*, կամ, որ քիչ հավանական է, *hayu* իսկ ավելի վաղ ձևերը *atiu*, *hati*, *patu* (սեպագրում չկա *h*, իսկ *o* հնչյունը հաղորդվել է որպես *ni*): Ըստ այդմ, հին սեպագիր աղբյուրներում որպես *հայ* ցեղանվան նախատիպեր պետք է փնտրել դրանց, և ոչ ժամանակակից *հայ* ձևին մոտ հնչողությամբ ձևեր:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ., – Երկեր, հ, Ը, Երևան, 1986:

Աճառյան Հ., – Հայոց ծագումը և նախապատմական շրջանը. – Վտակ. գրական-բանասիրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1901:

Աճառյան Հ., – Հայոց լեզվի պատմություն. հ. 1, Երևան, 1940:

Աճառյան Հ., – Հայոց պատմություն հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Երևան, 2004:

Աղայան Է., – Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ. Երևան, 1974:

Ենսեն Պ., – Հիթիթներն ու հայերը. – Հանդես ամսօրյա, 1898, № 8, էջ 227–228:

Հարությունյան Մ., – հայ առասպելաբանություն. Բեյրութ, 2000:

Խաչատրյան Ա., – Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն. Երևան, 1933:

Մովսիսյան Ա., – Սրբազան լեռնաշխարհը. Երևան, 2000:

Մովսիսյան Ա., – Միտաննիի թագավորությունը և Հայկազունի նահապետների ու արքաների ցանկը. Հայկազունիներ. Երևան, 2013:

Ղանալանյան Ա., – Ավանդապատում. Երևան 1969:

Պետրոսյան Ա., – Հայոց ազգածագման հարցեր ավանդական տվյալների լույսի տակ. – Պատմաբանասիրական հանդես, 2003, № 2, 214–219.

Պետրոսյան Ա., – Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր. Երևան, 2006:

Պետրոսյան Ա., – Հայոց ազգածագման հարցեր. Երևան, 2006:

Ջահուկյան Գ., – Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան. Երևան, 1987:

Տաշյան Հ., – Ուսումն դասական հայերեն լեզվի. Վիեննա, 1920:

Տաշյան Հ., – Հաթեր և ուրարտեանք. Վիեննա, 1934:

Պետրոսյան Ա., – Հայկ նահապետի կերպարը. հնդեվրոպական և հինարևելյան առնչություններ. – Հայկագուհիներ. Երևան, 2013:

Պետրոսյան Ա., – Հայ ցեղանունը որպես հանրության հասարակական կառուցվածքի տերմին. – Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի նյութեր. Երևան, 1986Է

Ջահուկյան Գ., – Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին. – Պատմաբանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 18:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. հ. 3, Երևան, 1974,

Աղայան Է., – Արդի հայերենի բացատրական բառարան. հ. 1, Երևան, 1976:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. հ. 3. Երևան, 2004:

Խաչատրյան Հ., – Ամուսին հասկացության բառանվանումները հայերենի բարբառներում. – Գիտություն և տեխնիկա, 2003, 1:

Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի. հ. 2, Երևան, 1981:

Ալիշան Ղ., – Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց. Վենետիկ, 1895:

Հմայակյան Ս., – Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիրճա քաղաքը Սիրիի լեռներում. Պատմաբանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 125-132.

Тамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., – Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.

Георгиев В. И., – Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. **Георгиев В. И.**, – Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопросы этногенеза армян. – Вопросы языкознания. 1960, № 5, с. 39.

Гиндин И. П., – Население гомеровской Орои. М., 1993.

Джаукян Г. Б., – Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964,

Дьяконов И. М., – Предыстория армянского народа. Ереван, 1968.

Иванов В. В., – Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну. Историко-филологический журнал, 1983, № 4, с. 30-33.

Иванов В. В., – Первоначальная глубинная структура текста гимна Ва(х)агну и проблемы армянской этимологии. – Международный симпозиум по армянскому языкознанию, Ереван, 1984.

Иванов В. В., – В взаимодействии индоевропейских и северокавказских диалектов в ареале Армянского нагорья ок. III-I тыс. до н.э. – Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, М., 1990.

Мифы народов мира. М., 1982, т. 2.

Петросян А. Е., – Армянский эпос и мифология. Ереван, 2002.

Петросян А. Е., – О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян (критический обзор). Армянский вестник, 2009, 2/3-1, с. 66-102:

- Трубачев О. Н.**, – Отногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования, М., 2003.
- Бенвенист Э.**, – Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.
- Карапетян Э. Т.**, – Родственная группа «азг» у армян. Ереван, 1966, с. 25.
- Джаукян Г. Б.**, – В соотношении хайасского и армянского языков. – Историко-филологический журнал, 1988, № 1, с. 68;
- Дьяконов И. М.** – Предыстория армянского народа. Ереван 1968.
- Archì A.**, – The God Hay(y)a (Ea/Enki) at Ebla. - Opening the Tablet Box: Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster. Leiden, Boston (Mass.), p. 15-36.
- Djahukian G. B.**, Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions. - Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics. Delmar, New York, 1992.
- Dolens N.**, – A. Khatch. Histoire des anciens armeniens. Geneve, 1907.
- Dumézil G.**, – Mythe et épopée. T. III, Paris, 1971.
- Gelb I.**, – Hurrians and Subarians. Chicago, 1944.
- Kershaw K.**, – The One-eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde. Washington D.C. 2001.
- Kiepert H.**, – Über älteste Landes- und Volksgeschichte von Armenien. Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, März 1869.
- Jensen P.**, – Hittiter und Armenier. Strassburg 1998.
- Laroche E.**, – Glossaire de la langue hourrite. Revue hittite et asianique. T. XXXIV-XXXV. Paris, 1976-77.
- Lubotsky A.**, – The PIE Word for 'Dry'. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 98 (1985), № 1, p. 1-10.
- Mallory J. P., Adams D. Q.**, – Encyclopedia of Indo-European Culture. London, Chicago, 1997.
- Martirosyan H.**, – Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon. Leiden, 2010.
- Nagy G.**, – Greek Mythology and Poetics. Ithaca, London.
- Patrubány L.**, – Beiträge zur armenischen Ethnologie. - Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Budapest, № 5, 1896.
- Petrosyan A. Y.**, – The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic. Washington D.C., 2002.
- Petrosyan A. Y.**, – The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review. - Journal of the Society for Armenian Studies. Vol. 16, 2007.
- Roberts J.**, – The Earliest Semitic Pantheon. Baltimore, London.
- Spiegel F.**, – Eranische Alterthumskunde. Leipzig, B. 1, 1871.
- Tischler J.**, – Hethitisches etymologisches Glossar. Teil I, Innsbruck, 1983.
- Weeden M.**, – The Akkadian Words for 'Grain' and the God Haya. - Welt des Orients, 2009, № 39.

Petrosyan A.Y., – The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic.

Petrosyan A.Y., – Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology. Journal of Indo-European Studies. Vol. 37, 2009, p. 155-163.

Djahukian G., – Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century BC? - When Worlds Collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans. Ann Arbor, 1990.

Kershaw, – The One-Eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde. Washington D.C.

Allen R. H., – Star Names: Their Lore and Meaning. New York, 1963.

Forssman B., – Apaoša, der Gagner des Tištriia. - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 1968, № 82.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 2. Chicago-Glückstadt, 1965.

Ahyan S., – Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes. - Revue de l'histoire des religions, 1982, № CIC-3.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 3, 1959.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 4, 1958.

Postgate J. N., – Katmuhu. - Reallexikon der Assyriologie, Bd 5. Berlin 1980.

ARMEN PETROSYAN

*Doctor of Philology,
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA
alpehist@gmail.com*

ARMENIAN ETHNONYM HAY

The self-denomination of Armenians *Hay* coincides with widespread dialect *hay* 'husband, master, head of family' (cf. expression of *mer hayə* 'our *hay*' used by old women for their husbands). This word can be connected with Indo-European **poti-* 'husband, master, head of family' (**poti-yo-* > **hatiyo-* > **hayo-* > *hay*). In etnogenic myth this ethnonym is derived from the legendary progenitor Hayk, who is represented as the head of a huge patriarchal family. The ending of Hayk goes back to the diminutive suffix *-ik* (*Hay-ik* > *Hayk*, cf. *Astīik* 'goddess Venus', literally 'Little Star'). Hayk's adversary Bel is derived from the supreme god of Babylon Bel-Marduk, whose epithet is connected with the corresponding Semitic *b'l* 'lord, master', while Bel himself represents the negative mirror image of Hayk. Several other arguments also corroborate the etymology of *hay* from Indo-European **poti-*.

АРМЕН ПЕТРОСЯН

*Доктор филологических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
alpehist@gmail.com*

АРМЯНСКИЙ ЭТНОНИМ НАУ РЕЗЮМЕ

Самоназвание армян *hay* совпадает с распространенным диалектным *hay* 'муж, господин, глава семьи' (ср. выражение *mer hayə* 'наш *hay*' употребляемое старыми женщинами о своих мужьях). Это слово может быть связано с индоевропейским **poti-* 'муж, господин, глава семьи' (**poti-yo-* > **hatiyo-* > **hayo-* > *hay*). В этногоническом мифе этот этноним возводится к имени первопредка Гайка (Наук) – патриарха огромного семейства. Окончание имени Гайка восходит к уменьшительному суффиксу *-ik* (*Hay-ik* > *Hayk*), распространенному и в теонимах (ср. Астлик 'богиня Венера' буквально – 'Звездочка'). Образ Бела, противника Гайка, восходит к верховному богу Вавилона Белу-Мардуку, чей эпитет связан с соответствующим семитским *b'l* 'владыка, хозяин', в то время как образ Бела рассматривается как отрицательное зеркальное отображение Гайка. Это и другие приведенные доводы подтверждают этимологию этнонима *hay* от индоевр. **poti*.